

Viggo Sørensen:

Pa Niesvis, Pæ Stårk og Lill Peer ve ær Ehnd

– om afledt brug af mandsnavnet Peder

“*Såen en Pa Niesvis!*” kunne det lyde, når en opsætsig knægt nede på Skanderborg-kanten blev sat på plads af sin husbond. En fummelfingret fyr kaldes i en kilde fra Sundeved *en Pær Drat*. Og i det meste af Jylland har en forsagt og rådvild person gået under navnet *en Per Tot*: “*Så stow a dær som en nanjen Pi’tåt*” (= så stod jeg der som en anden Per Tot), fortæller en hanherredbo – altså: uden at kunne gøre eller sige noget.

I alle tre tilfælde bruges mandsnavnet Peder som et almindeligt navneord. Der tales om en bestemt slags person, og slagsen fremgår af den vedføjede karakteristik: vedkommende er næsvis, har det med at dratte (= tabe) tingene, el. er en tot (= lille ubetydelig person).¹

Sådanne **karakteriserende personbetegnelser** har været flittigt brugt i dialekterne. Blader man videre i Jysk Ordbogs seddelmateriale under artiklen *Peder*, støder man snart på både *en Pi Gantes* (= gantet, tåbelig person), *en Pe Gasi* (der er ondsindet og stridbar som en gas) og *en Polækkenhund* (som er en hund efter lækkerier). Og så den dril-lende talemåde om et ægtepar, hvor det er konen, der bærer bukserne: “*De har det liesom Else-Mand og Pe’r-Kune*”.²

Nu er det ikke et særtræk for jysk at bruge navnet Peder på denne måde. Vi kender allesammen rigsmålsbetegnelserne *en vigtigper*, *en forsigtigper*, *en luskepeter* osv. – hvor navnet står som 2. sammensæt-

¹ Jf. *Ordbog over det Danske sprog* (ODS), bd. XXIV, sp. 284. Ordet regnes for et andet end (hår-, uld-) tot.

² Citeret efter Johannes Kok: *Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland* (1870) s. 4. – Flere jyske eksempler på disse personbetegnelser er opreget af H.F. Feilberg i *Danske Studier* (1905) s. 24.

ningsled og karakteriseringen ligger i det første led. Men sådanne ord hører bestemt ikke hjemme i den fine ende af rigsmålet; det er folkelige betegnelser, som svarer til landalmuens *en hastepie* (som let bliver hastig, vred), *en tåkkepæjr* (= tosseper), *en helligpeer* (= hykler) – for nu at give et par jyske eksempler på denne variant.³

Gevinsten ved alle disse *Peder*-udtryk er, at man let kan få folk placeret i en (mere eller mindre kritisabel!) kategori – uden at besvære sig med et finde et passende navneord til vedkommende (*knægt*, *karl*, *kone* osv., endsige rigsmålsgeneraliseringer som *person* og *mandsperson*). Navnet *Peder* fungerer som en glimrende erstatning – en sproglig joker!

Den slags jokerkort har man flere af i almuens sprog. Mest oplagt er stedordet *én* (på jysk *jæn*): “*han/hun er en vigtig, nysgerrig, tosset jæn*”. Eller man kan bruge navnet på en legemsdel som joker og tale om *en dratfinger* (som taber tingene), *et ødslehoved* (som ødsler tingene væk), *en vrøvleskank* (som sludrer), *en ralterøv* (= en pjaltet person).⁴ Men disse jokere mangler den **jovialitet**, den spøgefulde afdratisering, der også ligger i *Peder*-udtrykkene.

Peder er langt fra det eneste personnavn, der kan bruges i sådanne karakteriserende betegnelser. Fra rigsmålet kender vi *en fjolle-frederik*, *en sjuske-dorte* mv., og vore dialekter er endnu mere opfindsomme. Ret beset er det jo også lige meget, hvilket navn man bruger som joker, når det bare skal betyde *én*; selv kønsforskel behøver ikke at spille nogen rolle: “I omtale kan en Mand let være en *Toidaarret* (= Tåri-, Tosse-dorte) og en Kone en *Soumikkel* (= Somikkel). Ligesom Kvinder ogsaa løb samme Risiko for at blive kaldt *Dounlas* (= Doven-lars), *Gallfrands* (= Galfrands) eller kunne komme til at staa som *Pe Tot*”, hedder det i en kilde fra Viborg-Randers-egnen.

Hvorfor da så mange karakteriserende udtryk med netop *Peder*? Rimeligvis fordi *Peder* igennem 3-4 århundreder har været et af de allermest populære drengenavne hos landalmuen (se kortet på s. 37).⁵ Forholdene har mange steder været som på gården Skumsballe på Hor-

³ Både Feilberg-artiklen fra note 2 og artiklen *Peter* i *ODS* (se note 1) giver flere eksempler på denne variant.

⁴ Om denne types produktivitet, se *Bondefrigørelse*, red. af Jørgen Andersen mfl. (1989) s. 125.

⁵ Jf. Georg Søndergaard: *Bogen om personnavne* (1979) s. 145 ff. Det kort, jeg henviser til, bygger på et tilsvarende i Søndergaards bog.

senskanten, hvor man i daglig tale måtte skelne mellem 3 Pedere vha. tilnavne: *Pe mand*, *Pe kål* og *Pe dræng* (om hhv. husbond, en af karlene og tjenestedrengen).

Som tilnavn valgte man naturligt nok noget karakteristisk ved vedkommende, men det gav selvfølgelig også plads for drilleri eller ondskabsfuldhed: *Døw Pier* (= Døve-Per), *Wolle Jæn Kik* (= Ole Énkik, som var blind på det ene øje), *Dront Jens Peter* (= Daske-Jens-Peter) osv.⁶ Det er uden tvivl denne type af øgenavne, der har leveret stof til de karakteriserende personbetegnelser: Når man i forvejen kalder en bestemt person *Per Nittengryn* (fordi han er så nøjeregnende, at han har tal på grynene i sin grød), og en anden person så pludselig optræder smålig – da er det oplagt at gribe til den førstes øgenavn og bruge det som et karakteriserende navneord: “*Du er da osse en pernittengryn*”.⁷

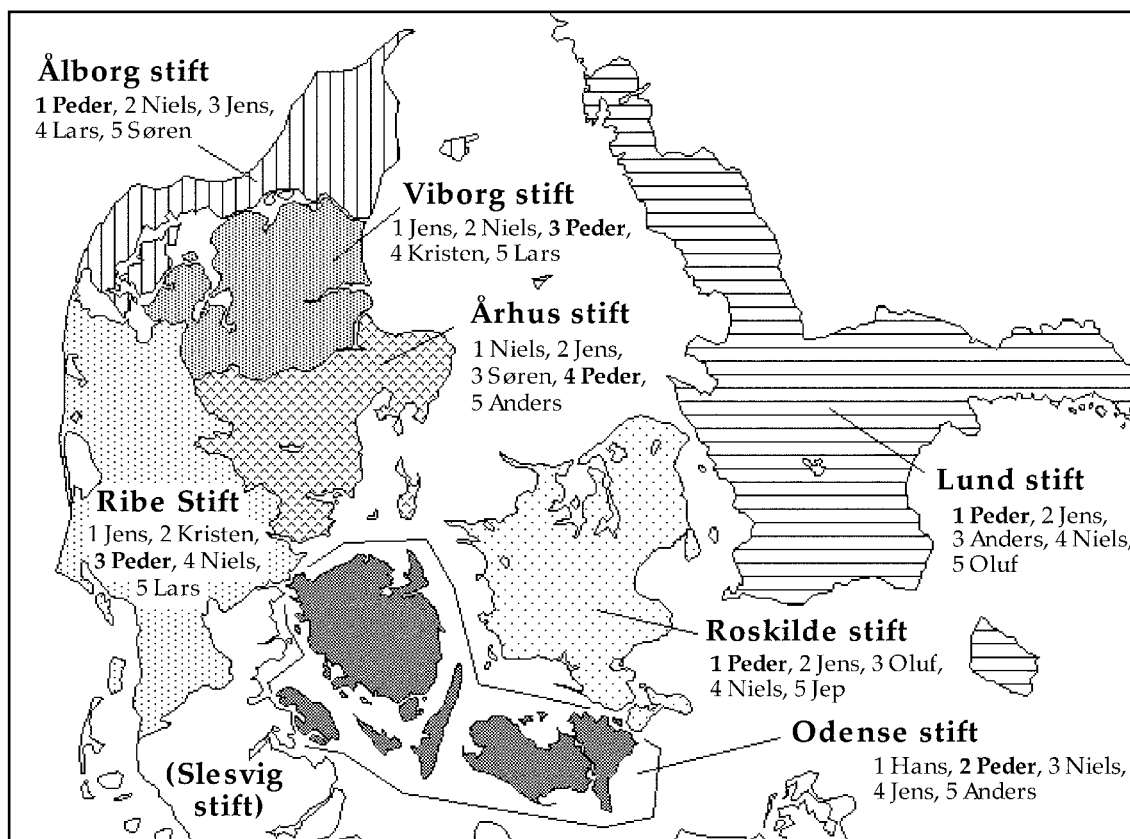
Altså: det er formentlig de mange rigtige Pedere, der forklarer – el. i det mindste er en del af forklaringen på – den høje frekvens af karakteriserende udtryk med *Peder*. Det er nok også grunden til, at *Peder* optræder i en lang række talemåder: “*Pyt sagde Per til Kongen* (da han – her som repræsentant for bondestanden – overhalede kongens karet), *men han ville ingen Pytten have!*” “*do go nok i gywtemolstanker lisom Pe Færimans* (= Per Færgemands) *kat; han bed kywlinger i steje for mus*” (lokal talemåde på Djursland).⁸

Tanken lægger normalt et skarpt skel mellem mennesker på den ene side, “døde” ting osv. på den anden – og med dyrene som en slags mellemkategori, der i nogle henseender ligner os. Men undertiden ryk-

⁶ Jf. også flg. præsentation i Blichers novelle Høstferierne: “Denne virtuos ... som for medelst sine Fortjenester havde erhvervet sig følgende sex Æresnavne: *Pe Sywspring*, *Liflig Pier*, *Pe Halpot*, *Pe Neverkuk*, *Pe Lirendreier*, *Pe Lurendreier* ...” *Steen Steensen Blichers samlede Værker*, udg. af Jeppe Aakjær og Henrik Ussing (1920-1934), bd. XXIV, s. 138.

⁷ Jf. ODS (se note 1) bd. VII sp. 215. Det indlånte adjektiv *perniffen* menes først derefter om-dan-net til *pernitten* (i analogi med *pernittengryn*), jf. ODS bd. XVI sp. 703. Se også *Ord & Sag* 6, s. 49f.

⁸ *gywtemolstanker* = giftemålstanker; *kywlinger* = kyllinger. – Flere eksempler på til- el. efternavne i talemåder, se *Bondefrigørelse*, red. af Jørgen Andersen mfl. (1989) s. 119. – Også som karakteriserende personbetegnelse ses *Peder* nu og da udstyret med til- eller efternavn. Særlig gennemslagskraft har *en fattig Per Eriksen* haft (svarende til rigsmålets *en fattigper*).

De almindeligste fornavne til drenge i midten af 1500-tallet. Det ses, at *Peder* i mange af landets daværende stifter ligger på førstepladsen, og i alle stifter er det med på top-5-listen. Dette billede ændrer sig ikke væsentligt de næste tre århundreder, for så vidt angår landalmuen. Kilde, se note 5.

ker vi bevidst skellet og tillader os et øjeblik at betragte dyr, ting og fænomener som “besjælede”, eller mennesker bliver “frataget deres menneskelighed”.⁹ Ved en sådan “besjæling” bliver det muligt også at bruge Peder om dyr, ting og fænomener.

Nu skal man ikke lægge noget alt for bogstaveligt i “besjæling”. Når storken over hele Jylland er blevet kaldt *Pier*, *Pæjr*, *Pejter* og lign., ligger der ikke heri, at netop den blev betragtet som særlig menneskelig. Man behøver ikke at søge til ældgamle forestillinger som den, pastor Schade kan berette om fra Mors i 1811: “Den Indbildning hos Almuen, at Storkene ere forvandlede Mennesker, er endnu ikke ganske uddød”.¹⁰

⁹ Jeg har i *Ord & Sag II*, s. 44ff. vist, hvordan skellet og dets flytning afspejler sig i brugen af stedordene for 3. person ental.

¹⁰ C. Schade: *Beskrivelse over Øen Mors* (1811) s. 189.

Langt snarere er *Peder* et **kælenavn**, der afspejler den fortrolighed, landalmuen havde med storken – som en sikker og iøjnefaldende forårsbebuder; ligesom rævens karakteristiske fremtoning og velkendte rolle som ballademager gjorde den fortjent til “kælenavnet” *Mikkel*. “Besjæling” udtrykker i denne sammenhæng blot bondens lune accept af de pågældende dyrs plads i verdensordenen.

Det er kun de færreste vilde dyr, man havde et sådant forhold til. Gærdesmutteren, den lille vævre fugl i nærhed af vore gårde, har i et stort øst-, syd- og sønderjysk område været fast omtalt som *Thomas* eller *Tammes* (tit med tilføjelsen *i gærdet*, *i hækken*), medens det på Sundevad–Als var rødkælken, der som vinterbebuder blev kaldt *Thomas* (*vinter*).¹¹ De vendsysselske fiskere har tilsvarende brugt *Pi*, *Pjæ* (= *Peder*) som kælenavn for forskellige søfugle: alk, lomvi, tejst.¹²

Anderledes når spyfluen er blevet kaldt *Kræ Madsen* (= Kristian Madsen) på Lemvig-egnen. Det navn er snarest en lokal vits med udgangspunkt i en eksisterende person. Men når navnet har slået an, skyldes det formentlig også, at man aldrig i landalmuen har haft noget andet indarbejdet navn for denne flue: den spøgende betegnelse har opfyldt et sprogligt tomrum. På samme måde skal det formentlig forklares, at *Anders* er blevet betegnelse for forskellige arter af bremser og klæg: *grønne anderser*, *blinde anderser* mv.¹³

Vi er med andre ord tilbage i joker-funktionen fra forrige afsnit. Men ret beset er den måske også allerede en medbestemmende faktor bag gærdesmutterens navn og de andre ovennævnte fuglenavne. For disse smådyr ser ikke ud til – i stil med storken og ræven – at have haft ældgamle, stabile navne. I så fald bliver det også mere forståeligt, at et højfrekvent navn som *Peder* kan snige sig ind og overtage pladsen fra andre mandsnavne, så gærdesmutteren stedvis optræder som *Pier i gærdet*, spyfluen i ny og næ bliver til *Pe Madsen*.

Mens dyrenavne med *Peder* altså kun i begrænset omfang kan betragtes som kælenavne, så er denne forklaring oplagt, hvor *Peder* bruges

¹¹ Om de to fugle og deres varsler, se V.J. Brøndegaard: *Folk og fauna II* (1985), s. 308, 333.

¹² Om de berørte fugle og forskellige tilnavne, se Arne Espgaard: *Vendsysselsk Ordbog* (1972-86) bd. III, s. 114 og bd. V, s. 107.

¹³ *Jysk Ordbog* (“1970-redaktionen”, hvoraf 4 hæfter blev udgivet i årene 1970-79) sp. 403.

om legemsdele. De fleste læsere har vel i deres tidlige barndom kaldt lillefingeren (*Lille*) *Peter Spillemand*, støttet til en populær remse, men i nogle jyske egne endte remsen med at fortælle om *Lille Per ved/æbag æ ladedør*, *Per Nok* eller *Lille Peer ve ær Ehnd* (dvs. ved enden af hånden). Man har tilsvarende kælenavne til de øvrige fingre. Mindre bekendt er det nok, at mandslemmet spøgefuldt kunne hedde *Pjæ Kre-stjan* el. lign. – en omskrivning, der muliggjorde seksuel skæmt også uden for karlekammeret.

Blandt tingene er det de gode “venner” i en fristund, som tiltrækker kælenavne. “*No koger / kommer Pier*”, har man ifølge flere kilder sagt på Læsø om kaffekedlen. Og en vendsysselsk forfatter siger om *Pi-r*, at “i hvert Fald personificerede Folkene i mit Hjem Øldunken med dette Navn og omtalte den i Overensstemmelse hermed som en Person af Hankøn.”¹⁴ Ofte bruger Jysk Ordbogs kilder nu formen *Pejter* (formentlig fordi betegnelsen er indlånt fra tysk) eller navnet *Abraham*; og “personificeringen” er yderligere motiveret af, at dunken som oftest var udsmykket med et skægget mandshoved.¹⁵

Kun et enkelt sted har jeg fundet *Peder* brugt som sproglig joker – og ikke som kælenavn – når det drejer sig om ting. Det er hos præsten Albert Thura, der i 1738 giver følgende eksempler, muligvis hentet fra folkesproget på Koldingegnen, hvor han havde sit virke: “Mand plejer ellers, naar mand bliver mut og halv-vreed ved et Spørgsmaal om et eller andet, at lægge det Oord Peer til alle de Ting, der spørges om, e. gr. (= fx) *Hvor blev min Skee af? Saa du ikke min Nøgel? Hvor har du gjort af min Nat-Hue?* etc. Mand svarer da; *Hvad for en Peer-Skee? Hvad for en Peer-Nøgel? Hvad for en Peer-Nat-Hue?* etc.”¹⁶ Forbavsende som det minder om 1960’er- og 70’er-jargonens brug af *Børge*.¹⁷

Selv i omtale af uåndgribelige fænomener har navnet *Peder* spillet en rolle. En bekendt vejrregel siger fx, at “*Hvern Povl lægger Bro, så*

¹⁴ Kristen Klasttrup: *På Træ-skoffjo'l* (1935) s. 66.

¹⁵ Se fx illustrationen i *Jysk Ordbog* (“1970-redaktionen”, jf. note 13) sp. 21

¹⁶ *Nye Tidender om Lærde og curieuse Sager*, 17. julii 1738.

¹⁷ Jf. Pia Riber Petersen: *Nye ord i dansk 1955-75* (1984) s. 79: *Børge* er ret enestående i dansk. Ordet kan ... antage en hvilken som helst værdi ... Udtrykket kan med sikkerhed spores tilbage til 1956. (Citat fra Information). – Og ndf. på samme side bl.a. disse citater: Det er alle tiders lørdagsbørge (om en musikaften), Bogen er en børge på over 1200 sider.

brækker Per".¹⁸ Her er der tale om en spøgefuldt **personificering** af Pouls dag (25. januar) og Peders dag (22. februar), og meningen er, at hvis det bliver frost den første af dagene, begynder det igen at tø på Peders dag. Tilsvarende anvendte man *Pæjers pig* (= Peders stav) som navn på en del af stjernebilledet Orion. I begge tilfælde har man fulgt tyske forbilleder, og der har muligvis knyttet sig en vag forestilling om kirkefædrene til disse navne.

Helt uigennemskueligt har det derimod været, når nogen en varm sommerdag pegede på den flimrende luft i horisonten og bemærkede, at "*Pejer dryve mæ hans Gjæs*" (Østjylland), eller "*Per jawe mæ æ svin*" (Sønderjylland). Denne mystiske hyrde kendes fra hele Jylland, men hedder normalt *Lokkemand*, *Lukas* el. lign. (og da siger en anden variant, at han *sår havre*); specielt i Sønderjylland kaldes han *Jakob Løj*. Om navnene virkelig – som antaget af Feilberg – viser tilbage til *Loke*¹⁹, får stå hen. Væsentligere er det, at bonden med det konkrete billede af gåse- eller svinedrift, havresåning etc. dels får "navngivet" et uhåndgribeligt meteorologisk fænomen, dels knytter an til en velbekendt virksomhed og den trygge stemning omkring denne.²⁰ Når *Peder* nogle steder træder i stedet for *Lokkemand*, *Jakob* osv., skyldes det vel navnets frekvens – ligesom det ovenfor kunne vikariere for *Thomas* og *Kristian* i forbindelse med gærdesmuttern hhv. spyfluen.

Lad mig stoppe her, skønt emnet langt fra er udtømt. Læseren vil forlængst have indset og genkendt den folkelige brug af personnavne i afledte funktioner: som sproglige jokere, som kælenavne og som personificeringer – undertiden i indbyrdes samspil. Med sådanne sproglige midler kompenserer ikke mindst dialekterne for de mange generaliserende og abstraherende ord, der karakteriserer "dannet sprog".

Desværre giver det samtidig os på Jysk Ordbog en masse besvær. Artiklerne om personnavne bliver sjældent den overkommelige opregning af udtaler, man kunne håbe på: bagefter skal der tit redegøres for en mangfoldighed af afledte betydninger, billedlige udtryk osv. Som redaktører kan vi nemt tilslutte os den fortærskede floskel fra søndagssporten: "Der er ingen lette kampe!"

¹⁸ Citeret efter Johannes Kok: *Danske Talemaader og Ordsprog fra Sønderjylland* (1870) s. 140. – *hvern* = når.

¹⁹ H.F. Feilberg: *Ordbog over de jyske almuesmål* (1886-1914), bd. II, s. 445.

²⁰ Om de konkrete billeder i talemåder og mundheld, se videre i *Bondefrigørelse*, red. af Jørgen Andersen mfl. (1989) s. 119.